

der benytter de offentlige arkiver og et grundlag for kortlægning af historiske oplysninger. Hertil føjer han som et tredje formål at give et arbejdsredskab for studiet af det danske kulturlandskab. Som hjælpemiddel til arkivstudier tror jeg ikke, et kartografisk medium løser alle problemer. Det er nyttigt for det år, kortet dækker, eller for de administrative områder hvor der ikke sker flere ændringer, end noteapparatet kan opfange, som på lens- og amtskortene. Et tilsvarende statistisk administrativt område findes i branddirektoraterne, der var sæde for de meget benyttede brandforsikringer. Formodentlig vil de nye medier – edb med dens mange grafiske muligheder – tilbyde en bedre aflastning for arkivernes kartotekskasser eller lange alfabetiske lister. Det er tydeligt, at kartografien må give op over for adsplittede topografiske forhold som ved birker, for slet ikke at tale om kort over godserne, der dog bar så mange offentlige administrative forvaltningsanliggender under enevælden.

Derimod mener jeg, at grundkortene med deres ejerlavsangivelser er en værdifuld gevinst både for dansk forskning og for forskningsformidling. De kan danne grundlag for utallige temakort: befolkning, erhverv, arkæologiske fund, bygningsformer etc. Her vil man naturligvis savne specielle købstadskort, men det vil forhåbentlig komme fra anden side. Resultatet af dette atlas vil hurtigt vise sig i forbedret kortmateriale i de historiske publikationer. Fortvivlede gengivelser af kort fra Trap skulle nu være et overstået stadium. Det kulturhistoriske aspekt før 1820 havde vundet ved et forsøg med udskiftningskort, hvor der var taget større hensyn til naturforholdsangivelser. Manglende indtegnning af vejnet – i sig selv et kæmpearbejde – er også en ulempe for kulturhistoriske undersøgelser.

Men dansk forskning har dog vundet ved denne udgivelse.

Birgit Løgstrup

F. STENDAL PEDERSEN: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense, Universitetsforlaget 1985. X + 416 sider. 329,40 kr.

Afhandlingen tager sit udgangspunkt i ældre forsknings betoning af landboreformernes skelsættende betydning, som ikke blot har ladt ældre tidsperioder i stikken, men som også den seneste generation har anfægtet. Forf. sætter sig derfor som mål at give »en samlet produktionsøkonomisk

strukturbeskrivelse af fynsk landbrugs vilkår 1682« (s. 2, 11, 324). Trods ordvalget, er bogen bevidst strukturanalyserende, men den beskæftiger sig også med kontinuitetsbrud. Derfor er det også lidt ærgerligt, at begrebsapparatet og begrebsafgrænsningerne ikke altid er lige klare. Det gælder specielt grænserne mellem økonomiske, sociale, driftsmæssige, ejendomsfordelingsmæssige og strukturelle forhold, fordi uafklaretheden får saglige konsekvenser. Nærmest kommer forf. en definition af strukturbegrebet i sammenfatningen (s. 324f.), hvor strukturer behandles som fastlagte mønstre, der repeterer sig selv, men som også sætter grænser for bønderes og godsejeres handlingsmønstre. Han betoner selv tillige oftere betydningen af det kulturgeografiske milieu og andre ydre eller indre 'vilkårsrammer'. Det er strukturer og strukturforandringer i denne betydning, bogen handler om, og det grundlag, den må vurderes på.

Det givne udgangspunkt må være 1680'ernes matrikelarbejder, et i europæisk sammenhæng enestående materiale. Derfor bliver det også afgørende helt præcist at kunne fastslå vidneværdien af det materiale, som er overleveret fra de enkelte faser, til belysning af den struktur- og produktionsanalyse, der er bogens hovedanliggende. Og selvom der foreligger vigtige forarbejder – især C. Rise Hansens og A. Steensbergs 'Udskiftning og jordfordeling' (1951) – har matrikuleringsarbejderne aldrig før været underkastet en så systematisk og indgående vurdering, som samtidig vidner om stor teknisk indsigt og kyndighed, og som givetvis også vil blive af betydning udenfor Fyn.

Alt taget i betragtning er emnevalget centralt og problemformuleringen præcis. Den geografiske afgrænsning, som håndhæves rigoristisk, er ikke betænkelig; omfanget af datamængden motiverer afgrænsningen, selv når den underkastes databehandling, som næsten har taget magten fra forf. Undersøgelsen overflødiggøres heller ikke ved, at der fra de seneste år foreligger flere vigtige og beslægtede studier, Erland Prosmoses og Karl-Erik Frandsens; dens emne og afgrænsning er stadig anderledes.

Allerede ved juletid 1679 beskæftigede det nyoprettede kammerkollegium sig med »jordebøgernes og regnskabernes ... granskning, om derved matriklens afgang og dens rigtighed kunde udfindes« (s. 362 note 4). Forf. antager sikkert med rette, at man endnu kun havde en justering af landgildematriklen 1664 i tankerne; heller ikke kammerinstruksen 16. april 1680 giver sikre holdepunkter, men det er bemærkelsesværdigt, at sagen opfattes som påtrængende og 'geheim'.¹ Som anledning nævnes det

¹ Jf. C. S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger II. Kbh. 1922, s. 21–57, 488–508; Rise Hansen & Steensberg, anf. arb., s. 25–28. – Anmeldelsen gengiver i stærkt afkortet form den anden officielle opposition ved

akutte behov for rationalisering og centralisering, at skattetrykket efter krigen ikke kunde forøges på grundlag af den gamle, meget ulige matrikulering (s. 4f.), og endelig nævnes den ny rentemester Henrik v. Stöcken og – efter hans død 1681 – svigersønnen Peter Brandt som drivende kræfter. Andre faktorer kan måske også have spillet en rolle, Karl XI.s hastige reorganisation af *indelningsverket* i Skåne allerede fra 1679² og et par politiske skandalesager. Mere påfaldende er de mange reformer netop 1680–82 – købstads- og laugsforordningerne, landbolovgivningen, prisregulering, politivæsenet, genoprettelsen af kommercekollegiet – som alle har det til fælles, at de i en kritisk situation strammede regeringens administrative og fiskale greb om landet.

Beslutningen om nymatrikulering tidsfæstes til første kvartal af 1681, og paterniteten til matrikuleringsprincipperne afgøres (s. 14, 79ff.) til fordel for Knud Thott, der havde forestået den skånske matrikulering 1670–72. Allerede i sin ryttergodsbetænkning i januar 1680 introducerer Thott skånske boniteringsprincipper, sondringen mellem skov- og slettebygder for at kompensere for henholdsvis manglende muligheder for vegetabilsk og animalsk produktion, og endelig den svenske udsædsarealenhed. Ryttergodsbetænkningen allerede et par måneder senere bevarede arealenheden og boniteringsprincipperne, men opgav skellet mellem skov- og slettebygder og – vigtigst – vendte tilbage til den danske hartkornstradition. Matrikuleringsinstruksen 16. april 1681 opretholdt og uddybede endelig ryttergodsbetænkningens hovedretningslinier.

Hele dette forløb nødvendiggør, at forf. må tage stilling til to ting i det store og vigtige kapitel 4, forholdet til den skånske *lantmäteriordnings* (1669) regler og skala og til, i hvor høj grad den arbitrært indførte arealenhed (1 td. land = 14.000 sjæll.alen²) og værdirelationerne er realistiske for danske forhold. Både undersøgelsen af Arent Berntsens anvisninger og henvisningen til Svend Gissels undersøgelser af 'landgilde og udsæd på Sjælland' på grundlag af mageskiftebesigtelser godtgør, at man også her i landet har haft en fintmærkende og periodevis endda nøjeregnende tradition for bonitering, som omsættes til hartkorn, og at matrikuleringsinstruksens værdirelationer er realistiske (s. 89f., 94, 332). Mere betænkeligt er det, at forf. (s. 91f., 332) hævder, at »værdirelationerne ... svarer til de kendte normalbestemmelser ud fra danske og svenske hartkornstraditioner«. Sverige kender ikke hartkornsbegrebet,

afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet 6. december 1985.

² A. Åberg, *Indelingen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700*. Lund 1947, s. 73ff., 89 f.; O. Bjurling i (Svensk) HT 1948, s. 75–85.

men forf. kan have ret så langt, at der ligger noget afgørende i, at ryttergodskommissionen i vintermånederne 1680 på dette punkt bryder Thotts principper og fastholder hartkornsgrundlaget, som altså går videre til matrikuleringsinstruksen.

I Sverige arbejdede man som bekendt med *jordatal*, *mantal* og *hemman*, som er kamerale og kun delvis boniterede enheder af vekslende størrelse, og som først ved *lantmätningen* under Bureus' ledelse kombineres med opmåling og bonitering til beskatnings- og *inddelningsformål*. I praksis er det kamerale svenske system uforeneligt med den danske hartkornstradition (også som beskatningsgrundlag), og så fristende den svenske militærstat end kan have taget sig ud i Christian V.s øjne, vilde en kopiering have været revolutionerende, men også ugennemførlig med de midler, der stod til rådighed, og slet ikke foreneligt med de overkommelighedshensyn, som den finansielle situation 1679–80 tilsagde.

Interessant nok blev statskollegiet allerede 1674 præsenteret for et matrikuleringsforlag af tydeligt svensk observans.³ Forslagsstilleren, en Ditlev Borchert, tog sit udgangspunkt i landgildematriklens åbenlyse fiskale mangler og foreslog matrikulering på grundlag af kamerale enheder (14.000 sjæll.alen²), bonitering og driftsresultater. Projektet er primitivt, men man nedsatte i fuld alvor en kyndig kommission – Ove Juul, Mogens Friis og Otto Pogwisch – som i deres betænkning gendrev Borcherts absurde forestillinger om mulige driftsresultater. Forslaget tog ikke hensyn til herlighedsrettigheder, til socialt ulige muligheder for gårdmænd og husmænd, det vilde være uoverkommeligt og til skade for kronens skatter, i næste instans også til 'confusio' for bønderne og endelig medføre en »stor og umulig kontribution«, »hvormed det dog (endda) næppelig vilde blive«. En direkte overførelse af det svenske system vilde med andre ord være uhensigtsmæssig og rumme fare for katastrofale konsekvenser, specielt når skatteskruen skulde have en ekstra omdrejning. Hartkornsberegningen nævnes ikke, men på denne baggrund forekommer det rimeligt, at ryttergodskommissionen 1680 fastholdt den solide, danske hartkornstradition.

Helt afgørende er forf.s betoning af, at der ikke som ofte forudsat fører nogen lige vej fra opmålingsarbejderne 1681 til den færdige matrikel 1688. Det fastslås (s. 95), at »hartkornsberegningen ... bortset fra enkelte prøveberegninger aldrig (er) blevet eksekveret efter taksterne 16. april 1681, men efter resolutionerne 7. maj og 18. november 1684«, og (s. 102) at hartkornsberegningerne allerede 1684 nærmede sig landgildematrik-

³ Johs. Lindbæk (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676 II*. Kbh. 1909–10, s. 484–88.

lens principper; men selv da var man langt fra vejs ende. Kap. 5 gennemgår beregningsforløbet mange etaper mellem november 1684 og maj 1688, omfattende både kontrolarbejder af inkompetente embedsmænd, principløse afgørelser af klagesager 1685/86 (s. 136) og arbitrære skrivebordskorrektioner (s. 137). Forf. konkluderer (s. 138) følgelig, at resultatet blev vilkårligt og påvirket af landgildematriklens principper, senere (s. 261 og 270) at man ikke opnåede den beskatningslighed, man havde tilsigtet, men begunstigede de kategorier, som på forhånd havde de bedste driftspotentialer.

Resultaterne af tekstanalysen underbygges (s. 138–50) ved korrelationsberegninger på flere planer mellem hartkornsansættelserne 1688, 1684 og 1664. Allerede 1684 havde vilkårlighederne fået afgørende råderum (s. 147), og 1688 påvirkes resultaterne af, at man har tillempt landgildematriklens normer, men forf. forbeholder sig dog – mere diskutabelt – mulighederne for strukturelle ændringer i landbruget mellem 1664 og 1688. Resultaterne er velunderbyggede, og de rummer et *memento* mod ukritisk, retrospektiv anvendelse af matriklen 1688; med alle sine vilkårligheder egner den sig ikke heller til aktuel produktionsanalyse.

Forf. understreger selv det enevældige styres »lidet tiltalende« fiskalt bestemte manipulationer (s. 128). Man tilsidesætter 1684 den oprindelige instruks og Knud Thotts grundlæggende arbejde, selvom man vitterligt 1682 kendte dets kvalitet og kunde have valgt at regulere hartkornsskattesatserne fremfor at forflygtige ligningsgrundlaget; både 1684 og 1688 (s. 96 og 137) blev ulighederne mellem landsdelene i forhold til landgildematriklen udslagsgivende af fiskale grunde.

Spørgsmålet er endda, om denne motivering er udtømmende, fordi der påfaldende nok samtidig fandt vigtige personrokader sted 1683–84. Knud Thott bevarede sit sæde i revisionskommissionen, men blev forvist fra Sjælland til Jylland uden at blive jydsk kommissionsformand; til gengæld blev han hvid ridder. Omvendt flyttede Jens Dinesen Oxendorph 1684 fra Jylland til København, hvor han – sammen med Johan Laurember – forestod 'matrikulens indretning'. Endelig avancerede den altid tjenstvillige Peter Brandt til overrentemester, en nøgleperson i Christian V.s aggressive politik i disse år, da majestæten styrede mod en vovelig og bekostelig udenrigspolitisk krise, som først blev løst ved Altonaforliget 1689.⁴ Man kunde få mistanke om, at det finansielle imperativ har medvirket til at fremskynde omformningen til et fiskalt

⁴ Jf. H. T. Heering, Knud Thott og Forhistorien til Kristian V's Matrikul. Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulvæsen XIII. Kbh. 1932–34, s. 1–19; C. S. Christiansen, anfarb. II, s. 45ff., 493ff.; DBL(2) sub nom.

betinget matrikuleringsarbejde. Det er altså muligt, at forf. kunde have givet sine vigtige resultater endnu en tredje dimension ved en stærkere perspektivering af matrikuleringsarbejdets statsfinansielle sider.

Lægger man således den fiskale fase af matrikuleringsarbejdet 1684–88 bag sig, bliver det altafgørende at fastslå vidneværdien af opmålings- og vurderingsarbejdet 1681–84; arbejdet blev jo ikke iværksat for at tilvejebringe landbrugsstatistik, men for at sikre et sundere skatteligningsgrundlag. Matrikuleringen repræsenterer altså den næsten stik modsatte virkelighed af den, forf. ønsker at analysere. Den kildekritiske fase deles i to hovedafsnit, en teknisk indholdsanalyse af instruksens normer og af matrikuleringens arbejdsprocedure (kap. 2) og dernæst en kritisk vidneværdsættelse – ved hjælp af kontrol og konfrontation – af opmålingen og vurderingen (kap. 3). Kildeundersøgelserne er som helhed sikre og prisværdigt klare, selvom der unægteligt er tale om stof for fuldbefarne.⁵

Meget forenklet ligger de kildekritiske problemer i, at det primære kildemateriale ofte er andenhånds – bearbejdede på senere stadier – og i at følge de sekundære stadier, som til stadighed også influeres af fornyede undersøgelser; eller endnu mere elementært: at komme helt tilbage til arbejdet i felten, kildernes ophavssituation. Sagen er, at markbøgerne allerede kan repræsentere en vis bearbejdelse af arbejdet på åstedet, men også at mellemstadier eller endda primært kildemateriale kan være og er gået tabt, når det havde udfyldt sin mission.⁶

Arbejdsgang og overlevering har forf. meget klart redegjort for (s. 24 ff.), og han har gjort dagens gode gerning ved at præsentere procedure, ophavssituation og protokolrækker anskueligt i figur 2.1, selvom oversigten ikke er helt præcis. Spørgsmålet er ikke helt uvigtigt, fordi han her bevæger sig over fra fortolkning af normative forskrifter til konfrontation med den reelle ophavssituation og dens betingelser. De følgende afsnit behandler dog netop ophavssituationen, hvor den glimtvis foreligger oplyst, meget indgående. Som regel bevæger han sig endda meget forsigtigt; det kan jo være en borgmesterdyd, men undertiden også en begrænsning.

Det sidste gælder f.eks. behandlingen af brug/hvilesystemerne (s. 21 f.) og den senere kontrol (s. 70 f.), hvor forf. i modsætning til opmålingernes og boniteringens kvalitet ikke er fuldt så sikker; tekstanalysen påvirker her kontrollen. Man må efter instruksens art forudsætte, at den betjener

⁵ Disse sider af afhandlingen drøftes mere indgående af første officielle opponent, prof., dr.phil. Viggo Hansen i *Historie Ny* r. 16,2, Århus 1986, s. 290 ff.

⁶ C. Rise Hansen & A. Steensberg, *anf.arb.*, s. 121 f.

sig af en entydig terminologi, som landmålerne kunde omsætte til praksis. Den indeholder tydelige gradforskelle mellem empirisk opmåling, granskning og udforskning, og læst i sammenhæng vilde den måske kunne tjene til at fjerne lidt af tvivlen om den normative forskrifts hensigt.

Vurderingen af den kildekritiske side af arbejdet har kun kunnet fange mindre skønhedspletter; den kan på ingen måde anfægte, at det som helhed er præget af stringens og konsekvens og af dyb fortrolighed med materialet. Alt i alt er der argumenteret overbevisende for hovedkonklusionen (s. 77f.), at »hartkornsvurderingen efter 15. april 1681-instruksen egner sig (bedst) til« det, der er bogens hovedformål, og som med et monumentalt sprogligt monstrum kaldes »sammenlignende statistiske agrarøkonomiske analyser«.

En af bogens hovedteser går ud på, at matrikuleringen og lovgivningen 1682 om betingelserne for hovedgårdes skattefrihed og forbuddet mod nedlæggelse af fæstegårde bidrog til at skabe godsmæssig stabilitet for en lang periode, men omvendt medførte »alvorlige konsekvenser« for bøndernes »retsstilling og økonomiske muligheder« (s. 279), dvs. henholdsvis hoveriet og skattetrykket. Med hensyn til hoveriet tager forf. sit udgangspunkt hos Arent Berntsen, som tredeler efter egentlige hovbønder med to-tre dages ugentligt arbejde (ugedagsbønderne), de som bor fjernere og som kun yder sæsonarbejde, men kompenserer resten med arbejdspenge og de fjernestboende, der var udenfor rækkevidde, men svarer fulde arbejdspenge, 4-8 rd. årligt. Arent Berntsen er her – som på andre punkter – kritisk, og hans forslag om faste, moderate og hartkornsbestemte arbejdspenge er tydeligt inspireret af Christian IV.s hoveriafløsningsforslag 1623-24.⁷

Om man kan kalde 2-3 dages hoveri beskedent får stå hen; det er det efter østelbiske normer og i sammenligning med situationen 1770, men ikke i sammenligning med situationen ved middelalderens udgang. Afgørende er det, at kun korporligt hoveriydende ugedagsbønder var skattefri, medens Arent Berntsens sidste to kategorier måtte svare fuldt landeskat + henholdsvis (teoretisk) halv eller hel arbejdspengesats. Problemet ligner det svensk-finske, hvor godsejerne – alt efter bondekategori – kunde forhøje landgilden (*ränten*) til det loft, kronens skatter fastlagde; der kendes blot ikke ét eneste tilsvarende eksempel i Danmark,

⁷ Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*. Kjbh. 1650-56/1971, II, s. 155-66.

hvor ulighederne til gengæld gav godsejerne en elastisk og skattebestemt margin for hoveri- eller arbejdspengeforøgelser.

Det er sandsynligt, at forøgelsen af hoveri og ugedagsbestand tager fart efter 1600, men for forenklet at hævde, at denne udvikling er »udtryk for adelsstandens dominans over kongemagten« (s. 280). Sagen er snarere, at skattebyrdernes eksplosive vækst fra 1630 banede vejen for et veritabelt skattecirkus, som kunde bestå i misbrug af ugedagskriterierne, kameral (dvs. skattemæssig) nedskrivning af fæstegårdens status fra hele til halve gårde og skatteunddragelse ved hovedgårdsudvidelse. Denne 'Glistrupeffekt' kan have indeholdt elementer af adelige forsøg på i egen interesse at værge deres gods, og ugunstige konjunkturer efter 1645 kan have spillet en rolle, men fiskale og økonomiske grunde animerede åbenlyst til storgodsdrift. Hovedsagen er, at hoveri og arbejdspenge med ét slag 'privatiseres', ikke ved lovgivningen 1682, som fremstillingen kunne forlede til at tro, men ved ugedags- og skatteprivilegiernes bortfald i 1662; og det må formentlig – ligesom i Sverige ved reduktionen – have skabt økonomiske og arbejdsressourcemæssige problemer for herregårdene, som vi endnu ikke kender meget til.

Det er rigtigt, at lovgivningen ikke sikrede »den sædvanemæssige graduering af hoveriet« og slet ikke, som i Østeuropa, fastsatte maksimalgrænser af skattemæssige grunde; ligeså svævende er det, at Danske lov kun foreskriver, at selvejere skulde yde halvt hoveri eller halve arbejdspenge. Fæstebøndernes forhold er lovgivningen uvedkommende, men det er mere bemærkelsesværdigt, at Danske lov (3-13-25), som citeres, vender tilbage til den oprindelige driftsøkonomiske fortolkning af den berømte recesparagraf 1547, der tillod godsejere at gøre sig deres gods så nyttigt, som de kunde. Denne paragraf fik først omkring 1600 tillige gyldighed for retsforholdet mellem herremand og fæstebonde og blev en hjørnesten for det efterfølgende skattecirkus. Hoveriet var under enevælden blevet godsejernes ansvar og et privat økonomisk anliggende, ikke et skatteanliggende.

Alle disse præciseringer underbygger i og for sig kun hovedtesen. Pointeringen af, at lovgivningen udstikker grænser for storgodsdriftens udvikling er værdifuld, og det samme gælder den meget kategoriske understregning af, at godsernes hovedproblem kom til at bestå i dels at opnå den optimale ratio mellem hovedgårdens produktionsressourcer og de arbejdsressourcer, der var til rådighed i hoveripligtig arbejdskraft, og dels i at opnå den komplettering af fæstetilliggendet indenfor tomilegrænsen, som kunde sikre hovedgårdsjordens skattefrihed. Det sidste fordi godsejerne måtte påtage sig en række af de fiskale og retslige opgaver, som statsmagten endnu ikke selv magtede.⁸

Mere indgående og mere konkret end tidligere behandles dette problem i kap. 9.4, også her med værdifulde resultater. Forf. fremhæver vanskelighederne ved »at give grænser for, hvor meget hovedgårdsjord det var rentabelt og rimeligt at kræve dyrket af den enkelte bonde, før der opstod økonomiske problemer for bønderne« (og dermed for godset selv!) (s. 294). Han inddrager bonitering og produktionsværdi i sine beregninger, dvs. potentielle økonomiske muligheder og produktionstypologi, og selvom »billedet præges af usikkerhed«, konkluderer han, at »det relative billede må være korrekt«. Ja, måske, men alligevel er ratio-græserne mellem hovedgårdsjord og fæstere ressourcer for utilstrækkeligt begrundede.

For det første inddrager beregningerne nok både agerbrug og kvægavl, men den mekaniske ratio-skala kan derimod ikke tage hensyn til, at vegetabilsk og animalsk produktion ikke er lige arbejdskrævende, selvom kvægproduktionen er af faldende betydning (i hvert fald på øerne), og også selvom inertien overfor mejeribrug var stor. For det andet diskuterer fremstillingen ikke udtrykkeligt husmændenes placering. Huse med jord må nødvendigvis være indgået i beregningerne af produktionsværdi, men det gør de jordløse huse ikke. Tendensen i hvert fald på Sjælland (det tungeste hoveriområde) bar jo allerede i 1600-tallet mod konvertering af husenes hoveriydelser til godserne til (stigende) pengeafgifter.⁹ Arbejds-kraftproblemerne er velkendte, men indebærer disse processer også, at godserne foretrækker fæstebønder som gratis hoveriarbejdere, fordi de råder over redskaber og trækdyr, som husmanden ikke havde, og at godserne så deres fordel i at overlade husmændenes betalte arbejdskraft til fæstebønderne? Endelig indebærer den høje ratio 1:8 vel ikke nødvendigvis, at alle fæstebønder korporligt skulde lægge ryg til hoveriet; arbejdspengemuligheden var vel vedblivende tilstede.

Konklusionen (s. 322f.) er sikkert i alt væsentligt holdbar. Vigtig er også påpegningsen af de vanskeligheder, der bestod for de mindste godskategorier (-30 td.htk.) i hænderne på borgerlige eller forarmede adelige. Om borgerne uden videre kan karakteriseres som kapitalstærke får stå hen, men under alle omstændigheder er det rigtigt, at kompletteringen af disse godser rejser særlige kapitalproblemer, når de ikke kan frasælge strøgods. Afslutningsvis giver forf. en oversigt over de godser, hvis ressourcer han finder rimeligt fordelt, og over godser, som – næsten

⁸ Jf. B. Løgstrup, *Jorddrot og offentlig administrator*. Kbh. 1982, s. 30ff.; L. Dombrowski, *Lensbesidderen som amtmand*. Kbh. 1983, s. 65, 116f.; D. Tamm i HT 86. Kbh. 1986, s. 166.

⁹ F. Skrubbeltang, *Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. Kbh. 1940/1974, s. 78-85.

normativt – »måtte søge at udvide hovedgårdsmarkerne for at få udnyttet bøndernes hoveriressourcer fornuftigt«. Desværre undlader han en elementær kontrol, som vilde have vist, at selv tilstrækkeligt store herregårde langt fra altid har fulgt hans råd om udvidelse.¹⁰

Konklusionerne kunde også have været koncentreret noget. Godsstabilitetstesen underbygges nemlig også (s. 273f.) ved, at nedlæggelsen af bøndergårde 1682–1774 – ialt 1.6% – er »minimal, og (det) vidner om overordentlig stærk stabilitet i landbrugets ejendomsstruktur«. Måske er tallet noget for lavt,¹¹ men det er rigtigt, at Gunnar Olsens periodisering er ejendommeligt uhensigtsmæssig. Procentberegningen forudsætter lineær opdeling, hvor forholdet snarere er det, at nedlæggelsernes omfang inden 1682 har været forholdsvis væsentligt større. Allerede ved en lineær udvikling nedlægges der 1650–82 1.1% af samtlige fynske fæstegårde, altså mindst tre gange så mange som i de følgende 90 år. Antagelsen underbygges ved, at ca. 8% af landets hartkorn 1688 dyrkes under hovedgårdene, 1770 vist ca. 9%, men omkring 1600 5–6%; den store ekspansion afløses ved 1682 af stabilitet.¹²

Forf. har altså sikkert ret i, at godsdriften stabiliseres efter lovgivningen 1682–83 og matrikuleringen efter en ganske voldsom ekspansion især i det foregående halve århundrede, og det svarer jo også godt til det billede af hoveriet, vi foreløbig har. Danmark havde i 1600-tallet haft om ikke alle, så dog væsentlige muligheder for at glide ind i en østeuropæisk udvikling, med de lovgivningsmæssige, beskatningsmæssige og økonomiske betingelser, som var tilstede. Det interessante ligger i, at enevælden af fiskale grunde standsede storgods-dannelsen på et tidligt stadium, men ikke hoveriet, her i modsætning til Brandenburg-Preussen. Disse processer giver tilsyneladende en speciel dansk typologi.

Dilemmaet opstår i forholdet til perioden før 1682, fordi forf. gang på gang antyder brud i udviklingen uden helt at præcisere, hvori de består. Emnet er vigtigt, men fremstillingen lidt spredt og kryptisk; indholdet af det formodede kontinuitetsbrud indkredses ikke entydigt. Indledningen

¹⁰ Oplysningerne havde kunnet hentes i G. Olsen, *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774*. Kbh. 1957/1975, bilag II. Selv Krumstrup, hvis hoveriforhold (s. 281) karakteriseres som groteske under den håndfaste Jens Lassen, og hvis hovedgårds-fæstegodsratio (s. 304f.: 1:21) betegnes som helt irrational, foretager sig intet før frem mod 1769; jf. nu også L. Dombernowski, 'Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...'. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Odense 1985, s. 48.

¹¹ Jf. E. Porsmose i HT 78. Kbh. 1978, s. 445 ff.

¹² Konklusionerne støttes også ved, at antallet af hovedgårdsudvidelser 1631–81 er 54, i det følgende halve århundrede 31; G. Olsen, *anf.arb.*, bilag II.

advarer mod retrospektive studier, fordi der stadig fandt varige eller midlertidige gårddele og en vis nyopdyrkning sted, her altså et spørgsmål om brugsenheder. Senere gælder advarslen retrospektive studier i bebyggelsesudvikling og marksystemer, som forudsætter en ubevist kontinuitet; atter andre steder gælder de strukturelle brud omkalfatringen af ejendomsforhold og brugstypologi (hovedgårde, fæstegårde, huse) efter enevældens indførelse, mulige driftsomlægninger fra animalsk til vegetabilsk produktion eller ødegårdsplagen. Skepsis er sund, men forf. burde i sagens interesse have sammenfattet sine iagttagelser.

Årsagen ligger i den forholdsvis lave korrelation, forf. finder mellem situationerne 1664 og 1682, hvad angår arealudnyttelse, produktionsværdi og hartkorn (s. 106–15). Den bristende »statistiske sammenhæng (må) formentlig for hovedpartens vedkommende skyldes ændringer i landbrugsstrukturen i den mellemliggende periode«, måske endda tidligere, fordi de 'gamle strukturer' i alt væsentligt var færdigt udviklet ved år 1600. Han røber ikke, hvad han i denne forbindelse forstår ved strukturer, men sagen er væsentlig både for sammenhængen og for stabiliserings-tesen. Korrelationskoefficienter på 0.53–0.59 er ikke imponerende, men statistisk stadig signifikante i den forstand, at 53–59% af sammenfaldet tænkeligt vil kunne tolkes som sammenhæng, om ikke nødvendigvis som årsag. Uden at kunne gå i enkeltheder kan den forholdsvis lave korrelation skyldes både beregningsmæssige og saglige faktorer, som iøvrigt hænger sammen.

De beregningsmæssige usikkerhedsmomenter gælder udelukkelsen af næsten en trediedel af øens brugsenheder (s. 102). Først udrangeres 1520 jordløse huse, dernæst 42 enheder – formentlig udelukkende herregårde – fordi der sættes en øvre grænse ved 50 td.htk. 1664 eller 1682; og endelig 1868 enheder, hvis areal mangler 1682 eller hartkorn på ét eller begge tidspunkter. Hvad angår de jordløse huse er der tale om en betydelig underregistrering i 1682, bl.a. fordi de ikke havde fiskal interesse.¹³ Matriklerne 1662 og 1664 – eller endda hellere det primære jordebogsmateriale 1660–64 – er formentlig bedre kilder, fordi de afspejler godsernes interesser. Huse med eller uden jord er en fleksibel gruppe – og formentlig ekspanderende – fordi så mange fæstegårde ved 'afbrydelse' reduceres til husmandsbrug. For diskontinuitets- og stabilitetstesen – i sidste instans også den spirende storgodsdrift – havde de beregningsmæssige konsekvenser i det mindste været en overvejelse værd.

¹³ F. Skrubbeltrang, anf.arb., kap. I.3.

Endnu værre står det til med de store bedrifter, hvor forf. som Gunnar Olsen vælger en vilkårlig grænse ved 50 td.htk. uden at begrunde den; han havde nok været bedre tjent med funktionelle kriterier.¹⁴ Hvis man vil overveje, om både dette skel og selve inddragelsen af hovedgårde giver sig beregningsmæssige udslag, er det også nødvendigt at fastholde, at hovedgårdenes hartkornstal 1664 er eksklusivt kamerale enheder, som omfatter elementer, der er driften uvedkommende. Går man til primærmaterialet – jordebøgerne 1660–64 – giver en foreløbig beregning i forhold til hartkornstallene 1682 en korrelationskoefficient på grænsen af det forsvarlige. Beregningen kræver endnu kontrol, men den funktionelle angrebsvinkel og beregningsresultatet er tilstrækkeligt markeret til at fastslå, at et væsentligt brudelement ligger på hovedgårdssiden, formentlig både af fiskal, strukturel og bedriftsmæssig art.

Et sidste væsentligt usikkerhedsmoment ligger formentlig i ødegårdene, som tages op til behandling i kap. 8.3 (s. 261–71). Forf. har ret i, at der i 1600-tallet påny er tale om strukturelt kritiske fænomener, som »forstærkedes af svenskekrigene og de efterfølgende finansproblemer for den danske stat«. Og han har ret i, at ødegårdsfænomenet fremdeles indeholdt et meget håndgribeligt incitament til hovedgårdsudvidelser, af både økonomiske og beskatningsmæssige grunde. Forf. kan stadig lokalisere sporene af svenskekrigenes ødelæggelser, men særligt vigtig er konstateringen af, at ødegårdene ikke var noget socialt fænomen, dvs. et produkt af hårdhudede 'kapitalisters' rovdrift af økonomiske grunde. Krisesyntomerne ligger snarere i produktionsvilkår og godsmæssige forhold, som endnu engang skærpes ved lovgivningen 1682 og matrikuleringen.

For sammenligningens skyld kan det være sundt at huske på, at den fiskalt utilfredsstillende hartkornsskat i sommeren 1662 og de efterfølgende matrikuleringsordrer 1663 synes at have indeholdt bestemmelser om øde og forarmet gods.¹⁵ Rentekammeret havde fra første færd svært ved at formulere entydige forarmelseskriterier – gud havde ikke givet sine embedsmænd forstand – og meget tyder på, at hverken jordebogsmaterialet eller øvrighedens (generalkommissariatets) kalkulationer er uden tendens i hver sin retning. Det er påfaldende, at kommissionernes matrikuleringsinstruks 1681 overhovedet ikke ulejliger sig med at give anvisninger om ødegods, men nøjes med som rammebestemmelse at henvise landmålerne til deres »egen flid og dexteritet«, i sidste instans til rentekammerets decision (s. 388). Først skrivelsen til kommissærerne i

¹⁴ Jf. Aksel E. Christensen i SEHR VIII. Kbh. 1958, s. 181–83.

¹⁵ C. S. Christiansen, anf.arb. I. Kbh. 1907, s. 287f.

maj 1681 fastslår, at ødegårde efter 'godhed' skulde sættes lige med *besatte* gårdes *jorder* (s. 392, jf. s. 261 f.), hvilket også svarer til forfs. resultat og til de retningslinier, rentekammerinstruksen 1685 anviser for skattefritagelse. Men tilbage bliver spørgsmålet, om man 1681 stadig kunde betragte ødegårde som et midlertidigt onde, eller om også dette fænomen skulde 'privatiseres'.

Sammenfattende hæfter der altså en række – indbyrdes forbundne – tekniske og saglige usikkerhedsmomenter ved forfs. beregningsresultater og hans antydninger af strukturelle brud. Der kunde fremdrages andre momenter end de her omtalte, f.eks. ejendomsfordelingens metamorfose eller konjunkturbetingede driftsomlægninger. Det er lidt ærgerligt, at Karl-Erik Frandsens resultater er fremkommet så sent, at forf. ikke har kunnet nå at tage stilling til dem,¹⁶ men han burde med rimelighed have fremlagt sine overvejelser over de mulige strukturbrud mere udførligt, også for at kunne placere mulighederne i forhold til sine egne hovedteser.

Sammenfatningsvis bør det fremhæves, at afhandlingens administrationshistoriske og kildekritiske afsnit er bundsolide, og at de har aftvunget materialet nye resultater og synspunkter af blivende værdi. Undersøgelsen er konsekvent og stringent, og analyserne er med enkelte forbehold særdeles kyndige, selvom forf. ikke helt tilstrækkeligt har taget hensyn til det enevældige styres udslaggivende fiskale incitamenter. De store og bærende afsnit om det fynske landbrugs vilkår fremlægger ikke blot et kæmpemæssigt og indsigtfuldt arbejde, men fremfor alt bogens to hovedteser. Den første, godsstabiliseringstesen, vil formodentlig vise sig holdbar og værdifuld; strukturbrudstesen er vigtig, men ikke afklaret, selvom også den bør bane vejen for forskning og diskussion. Ingen skal være i tvivl om, at lektor Stendal Pedersen har opnået sin doktorgrad med manér.

E. Ladewig Petersen

¹⁶ K.-E. Frandsen, Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg 1983, s. 193–212.